

مجتمع آموزش عالی فقه

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

رساله دکتری PH.D رشته فقه و معارف

گرایش کلام اسلامی

عنوان

تحلیل و بررسی نظریه ذاتی و عرضی در دین از نگاه اندیشمندان

مسلمان معاصر و نقد آن

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر داعی نژاد

استاد مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر حمید رضا شاکرین

دانش پژوه:

عبدالهادی سعیدی

۱۳۹۹/۶/۳ ش

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مسئولیت:

- ✓ مسئولیت مطالب مندرج در این رساله بر عهده نویسنده می‌باشد.
- ✓ هرگونه استفاده از این رساله با ذکر عنوان رساله و نام نویسنده و آدرس دقیق، بلامانع و نشر در داخل کشور منوط به أخذ مجوز از جامعه المصطفی العالمیه است.

تقدیم:

این اندک تقدیم به ساحت قدسی کریمه ای اهل بیت؛

تسنانقطه پرگار عشق و مهربانی در دل کوریان؛

فاطمه معصومه سلام الله علیها؛

پس آنگاه ثواب بدیه، بدیه به روح عالم فرزانه و بی آلالش پدر عزیزم

که بیچگاه محبتش در دلم غروب نکرد.

تقدیر و تشکر:

تحت حمد و ثنای ذات بی‌همتای الهی راجعاً می‌آورم که توفیق رفیق را هم نمود. آنگاه سلام و درود بی‌پایان و خالصانه خویش را انشاکل سرسبد عالم حضرت ختم مرتبت محبوب دلمای شیدای به حق، محمد مصطفی ﷺ و دوستان پاکش به ویژه حضرت حجت غیب از نظر عَلَّاهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ می‌کنم.

تقدیر و تشکر بی‌شائبه خود را تقدیم مؤلان عالی قدر جامعه المصطفی العالمیه می‌نمایم که زمینه پژوهش برای دین پژوهان و پژوهندگان راه علم و معرفت را فراهم نموده و باعث بالندگی و تعالی استعدادهای نهمه دستاران معارف اهل بیت شدند.

از هر دو اساتید بزرگوارم جناب حجت الاسلام و المسلمین دکتر داعی نژاد و حجت الاسلام و المسلمین دکتر سناکرین که حقیقتاً رهنمودهای بی‌شائبه شان، در طول این نوشتار و در کرداب حیرانی‌هایم، روشنگر راهم شده و قلمم را از لغزش بجنات بخشیدند.

همچنین از کلیه مؤلین محترم مجتمع عالی فقه و مدرسه فقه و معارف اسلامی به ویژه از گروه فلسفه و کلام مال پاس و تقدیر را دارم.

قطعاً صدرو حوصله مندی ریاست محترم تحصیلات تکمیلی را ارج گذاشته و زحمات کلیه اعضای محترم واحد پیمان نامه را به فرجام رساندن این رساله بی‌تأثیر ندانسته و از همه عزیزانی که به هر شکلی در سرانجام رساندن این مقال نقش داشتند، تقدیر و سپاس دارم و از خداوند برای همه این عزیزان، توفیق روزافزون و خدمت خالصانه را خواهانم.

در پایان از مادر عزیز و کرامت‌مندی که همواره دعای خیرش بدرقه راهم بوده و از همسر گرامی ام و همه اعضای خانواده که به شکلی یار و یاورم بوده‌اند، صمیمانه تقدیر و تشکر می‌کنم.

چکیده

تفکیک دین به ذاتی و عرضی یکی از مباحث چالش‌زا در حوزه فلسفه دین است. ذاتی دین در همه حال ثابت و اساس دین شمرده شده است طوری که نبودش به نفی دین می‌انجامد. هویت بنیادی عرضی تحوّل‌پذیری و حضور و غیابش بسته به شرایط و فرهنگ زمانه است. پژوهش حاضر با روش تحلیلی انتقادی در صدد ارزیابی دیدگاه‌هایی مطرح در این زمینه برآمده و با باطل دانستن نظریه ذاتی و عرضی در دین، با تکیه بر وحی و عقل توانمندی دین اسلام را در رفع نیازهای بشر مدرن اثبات می‌کند. دیدگاه ذاتی و عرضی در دین براساس معنویت‌گرایی، تجربه‌گرایی دینی و سلوک توحیدی شکل گرفته است و در مقابل آن دیدگاه «کل‌نگری در دین» نظریه محل وفاق صاحب نظرانی است که با نگاه درون‌دینی به بررسی مسائل دین می‌پردازند. طرح نظریه کل‌نگری در دین، تجمیع و تبیین دیدگاه‌های شاخص در خصوص نظریه ذاتی و عرضی در دین، از مهم‌ترین ویژگی‌های پژوهش بوده و اختصاص به آن دارد. مهم‌ترین وجه اشتراک این دیدگاه‌ها، بررسی دین با رویکرد بیرون‌دینی و اتکای تمام عیار به عقلانیت ابزاری و مدرنیسم است که از همین ناحیه مواجه به نقد بوده و به چالش کشیده می‌شوند. از اهم پیامدهای نادرست آن تضارب اندیشه‌ها و تضاد در افکار بوده که باعث می‌شود نظام حیات بشر را از هم گسیخته و زندگی انسان را به نابودی کشاند. بنابراین در این تحقیق نوع نظریات طرح شده آسیب‌مند شناخته شده و در عین ثابت بودن دین و نیازهای متغیر، کل‌نگری تنها نظریه قابل قبول معرفی می‌شود که توانایی دین را در پاسخ به نیازهای نو برملا ساخته و از تمامیت و جاودانگی دین دفاع می‌کند. براین اساس کل دین ذاتی و حقیقت دین به شمار رفته و عرضی در دین راه ندارد و تقسیم‌رتبی از قبیل اصل و فرع، ظاهر و باطن و... مراتب و روابط آموزه‌های دین را شکل می‌دهد.

کلید واژه‌ها:

ذاتی و عرضی در دین، تجربه دینی، سلوک توحیدی، معنویت‌گرایی، کل‌نگری در دین

فهرست مطالب

مقدمه ۱

فصل اول

کلیات و مفاهیم

۱-۱ گفتار اول، کلیات ۴

۱-۱-۱ طرح مسأله ۴

۱-۱-۲ سؤال اصلی تحقیق ۴

۱-۱-۳ سؤال‌های فرعی تحقیق ۵

۱-۱-۴ فرضیه تحقیق ۵

۱-۱-۵ پیشینه تحقیق ۵

۱-۱-۶ ضرورت انجام تحقیق ۲۳

۱-۱-۷ هدف تحقیق ۲۴

۱-۱-۸ جنبه جدید بودن و نوآوری تحقیق ۲۴

۱-۱-۹ روش تحقیق ۲۵

۱-۱-۱۰ روش گردآوری ۲۵

۱-۱-۱۱ قلمرو تحقیق ۲۶

۲-۱ گفتار دوم، مفاهیم ۲۶

۲-۱-۱ دین ۲۷

۲-۱-۲-۱ دین در لغت ۲۷

۲-۱-۲-۲ تعریف اصطلاحی دین ۲۷

۲-۱-۲-۳ ویژگی‌های تعریف اندیشمندان مسلمان از دین ۲۹

۲-۱-۲-۴ تعریف مختار ۴۰

۲-۲-۱ تدبیر ۴۲

۲-۲-۳ ذاتی ۴۳

- ۴۵ ۱-۲-۴ عرضی
- ۴۷ ۱-۲-۵ گوهر و صدف دین
- ۴۸ ۱-۲-۶ تاریخمندی
- ۴۹ ۱-۳ جمعبندی و نتیجه فصل

فصل دوم

تجربه گرایی دینی در مسأله ذاتی و عرضی در دین

- ۵۲ مقدمه
- ۵۳ ۲-۱ گفتار اول، تبیین نظریه تجربه گرایی دینی در مسأله ذاتی و عرضی در دین
- ۵۳ ۲-۱-۱-۱ معنی شناسی مفردات
- ۵۳ ۲-۱-۱-۲ تجربه
- ۵۸ ۲-۱-۱-۲ تجربه دینی
- ۶۰ ۲-۱-۲ پیشینه نظریه
- ۶۲ ۲-۱-۳ تقریر نظریه
- ۶۵ ۲-۱-۴ احکام و مؤلفه‌های ذاتی و عرضی
- ۶۷ ۲-۱-۵ خاستگاه نظریه
- ۶۹ ۲-۱-۶ تقریر مبانی و ادله نظریه
- ۷۰ ۲-۱-۶-۱ یکسان انگاری وحی و تجربه دینی
- ۷۲ ۲-۱-۶-۱-۱ شعرگونگی وحی و شاعر گونه بودن پیامبر (صلی الله علیه وآله)
- ۷۳ ۲-۱-۶-۱-۲ قرآن کلام محمد (صلی الله علیه وآله)
- ۷۶ ۲-۱-۶-۱-۳ خطا پذیری وحی
- ۷۷ ۲-۱-۶-۲ تجربه دینی ذاتی دین
- ۷۷ ۲-۱-۶-۳ تکون تدریجی آموزه‌های وحی
- ۸۰ ۲-۱-۶-۴ قرآن خود بیانگر عرضیت آموزه‌های دین
- ۸۰ ۲-۲ گفتار دوم، تحلیل و ارزیابی نظریه ذاتی و عرضی در دین براساس تجربه‌گرایی دینی
- ۸۰ ۲-۲-۱ پیش گفتار
- ۸۱ ۲-۲-۲ تحلیل و تبیین سرشت وحی در مقایسه به تجربه دینی

ب

- ۲-۲-۳ مقایسه‌ای تطبیقی میان وحی و تجربه دینی و عرفانی ۸۷
- ۲-۲-۴ نقد و بررسی مدعیات و مبانی نظریه ۹۰
- ۲-۲-۴-۱ وجوه عمومی نقد: ۹۰
- ۲-۲-۴-۱-۱ تناقض منطوق و مفهوم نظریه ۹۰
- ۲-۲-۴-۱-۲ خود شکنی آراء و مدعیات ۹۰
- ۲-۲-۴-۲ وجوه اختصاصی نقد: ۹۲
- ۲-۲-۴-۲-۱ بنیاد باطل، یکسان انگاری وحی و تجربه دینی ۹۲
- ۲-۲-۴-۲-۲ تجربه گرایی دینی ارجاع دین به امور متناقض و مبهم ۹۳
- ۲-۲-۴-۲-۳ عدم امکان تجربه دینی به عنوان مبنای معتقدات دینی ۹۴
- ۲-۲-۴-۲-۴ توجیه ناپذیری باورهای تجربی ۹۵
- ۲-۲-۴-۲-۵ توجیه ناپذیری مدعی بشری بودن وحی با توحید افعالی ۹۵
- ۲-۲-۴-۲-۶ وحی سخن پیامبر، ادعای برکنار از دلیل ۹۷
- ۲-۲-۴-۲-۷ قرآن خود بیانگر کلام خدا ۹۷
- ۲-۲-۴-۲-۸ تأثیر ناپذیری وحی از فرهنگ زمانه ۹۸
- ۲-۲-۴-۲-۹ عدم ملازمه میان تأثیر ناپذیری پیامبر و سخن پیامبر بودن قرآن ۹۹
- ۲-۲-۴-۲-۱۰ خطا ناپذیری و تفصیل ناپذیری قرآن ۹۹
- ۲-۲-۴-۲-۱۱ دو لازم باطل خطا پذیری وحی ۱۰۲
- ۲-۲-۴-۲-۱۲ تجربه دینی ذاتی دین، مضمون بی صورت ناخوانا ۱۰۲
- ۲-۲-۴-۲-۱۳ نقد درون دینی ۱۰۳
- ۲-۲-۴-۲-۱۳-۱ ثبات و جاودانگی احکام موضوعه بر اساس حکمت ۱۰۳
- ۲-۲-۴-۲-۱۳-۲ ناسازگاری عدم ایمان به عرضیات با صراحت قرآن ۱۰۵
- ۲-۲-۴-۲-۱۴ نقد برون دینی ۱۰۶
- ۲-۲-۴-۲-۱۴-۱ روش برون دینی امری سلیقه‌ای و نامعتبر ۱۰۶
- ۲-۲-۴-۲-۱۴-۲ پیامد تلقی عرضیت دین، تجویز تحریف در دین ۱۰۶
- ۲-۲-۴-۲-۱۴-۳ پیامد التزام به عرضی، تهی شدن دین از آموزه‌های دین ۱۰۷
- ۲-۲-۴-۲-۱۴-۴ تدریجیت نزول سازگار با جاودانگی پیام وحی ۱۰۹
- ۲-۲-۴-۲-۱۴-۵ نزول دفعی منافی دیالوگی وحی و ناسازگار با تأثیر پذیری آن ۱۱۰
- ۲-۲-۴-۲-۱۴-۶ تقدّم وجودی قرآن ناسازگار با تأثیر از متأخر رتبی ۱۱۱

ج

- ۱۱۳..... ۲-۲-۴-۲-۱۴-۷ شرطی‌های کاذب المقدم دست آویز باطل
- ۱۱۴..... ۲-۲-۴-۲-۱۴-۸ عدم دلالت نزول تدریجی بر تأثر و عرضیت دین
- ۱۱۵..... ۲-۲-۴-۲-۱۴-۹ تناقض و ناسازگاری مدعا با مبنا
- ۱۱۵..... ۲-۲-۴-۲-۱۴-۱۰ اختصاص نداشتن تخصیص حکم به مورد نزول
- ۱۱۷..... ۲-۳ جمع‌بندی و نتیجه فصل

فصل سوم

سلوک توحیدی در مسأله ذاتی و عرضی در دین

- ۱۱۹..... مقدمه
- ۱۲۰..... ۳-۱ گفتار اول، تبیین نظریه سلوک توحیدی در مسأله ذاتی و عرضی در دین
- ۱۲۰..... ۳-۱-۱-۱ معنی شناسی مفردات
- ۱۲۰..... ۳-۱-۱-۱ سلوک
- ۱۲۰..... ۳-۱-۱-۲ توحیدی
- ۱۲۱..... ۳-۱-۱-۳ سلوک توحیدی
- ۱۲۲..... ۳-۱-۲ پیشینه نظریه
- ۱۲۴..... ۳-۱-۳ تبیین نظریه
- ۱۲۸..... ۳-۱-۴ خاستگاه نظریه
- ۱۲۹..... ۳-۱-۵ تقریر مبانی و اصول نظریه
- ۱۲۹..... ۳-۱-۵-۱ پیش گفتار
- ۱۳۱..... ۳-۱-۵-۲ عقل شخصی، تراز بنیادی دیدگاه شبستری
- ۱۳۳..... ۳-۱-۵-۳ روش پدیدار شناسانه شبستری
- ۱۳۷..... ۳-۱-۵-۴ مدرنیته ضرورت اجتناب ناپذیر
- ۱۳۹..... ۳-۱-۵-۵ تجربه دینی، بنیاد و اساس دین
- ۱۴۲..... ۳-۱-۵-۶ کلام بشری انگاری وحی
- ۱۴۳..... ۳-۱-۵-۷ وحی یکسان با تجربه دینی و سخنی دگرگون ساز
- ۱۴۴..... ۳-۱-۵-۸ هرمنوتیک و عدم مصونیت فهم عالمان دین از خطا
- ۱۴۵..... ۳-۱-۵-۹ سلوک توحیدی سنجۀ جاودانگی

- ۲-۳ گفتار دوم، تحلیل و ارزیابی نظریه ذاتی و عرضی در دین براساس سلوک توحیدی ۱۴۶
- ۱-۲-۳ بررسی و ارزیابی نظریه سلوک توحیدی ۱۴۷
- ۱-۲-۳ تجربه دینی منبع معرفتی سلوک توحیدی ۱۴۷
- ۱-۲-۳ عقل منبع معرفتی نظریه سلوک توحیدی ۱۴۹
- ۲-۲-۳ پدیدارشناسی طریق نادرست برای اثبات سلوک توحیدی ۱۵۱
- ۱-۲-۳ امکان فراتاریخیت اوامر و نواهی ۱۵۳
- ۲-۲-۳ پدیدارشناسی روش نادرست، در تعیین قضایای حقیقیه ۱۵۳
- ۳-۲-۳ نادرستی نیل به اهداف متعالی با هر روشی ۱۵۴
- ۳-۲-۳ نقد و بررسی مبنای کلام بشری بودن وحی ۱۵۶
- ۱-۳-۲-۳ خروج موضوعی کلام خدا از تأثیرپذیری ۱۵۶
- ۲-۳-۲-۳ قرآن لفظ و معنی خدایی نه بشری ۱۵۷
- ۴-۲-۳ تمایز رویکرد توحیدی و تجربه‌گرایی ۱۵۹
- ۵-۲-۳ تأثیر ناپذیری مطلق اندیشه و هویت انسان ۱۶۱
- ۶-۲-۳ وحی سخن افق گشا، فروکاستن آن به تجربه دینی ۱۶۲
- ۱-۲-۳ فروکاستن وحی به تجربه دینی ۱۶۲
- ۲-۲-۳ تمایز تجربه در تقدّم و تأخر زمانی ۱۶۴
- ۳-۲-۳ قرآن وحی و هم نا وحی ۱۶۴
- ۴-۲-۳ پیامد باطل، انکار خاتمیت ۱۶۴
- ۷-۲-۳ فروض محتمل در خاتمیت و التزام به فرض صحیح ۱۶۵
- ۸-۲-۳ ارزیابی و نقد کلی از مدعیات مدعی نظریه ۱۶۶
- ۳-۳ جمع‌بندی و نتیجه فصل ۱۷۱

فصل چهارم

- مقدمه ۱۷۳
- ۱-۴ گفتار اول، تقریر نظریه معنویت‌گرایی در مسأله ذاتی و عرضی در دین ۱۷۴
- ۱-۱-۴ معنی‌شناسی مفردات ۱۷۴
- ۱-۱-۴ معنویت‌گرایی ۱۷۴

- ۱۷۴..... ۴-۱-۱-۱-۱ معنویت گرایي در لغت
- ۱۷۵..... ۴-۱-۱-۲ معنویت گرایي در اصطلاح
- ۱۸۱..... ۴-۱-۲ پیشینه نظریه
- ۱۸۳..... ۴-۱-۳ تبیین نظریه
- ۱۸۶..... ۴-۱-۴ خاستگاه نظریه
- ۱۸۷..... ۴-۱-۵ مبانی و اصول نظریه
- ۱۸۸..... ۴-۱-۵-۱ خردگرایی و استدلال ورزی
- ۱۸۸..... ۴-۱-۵-۲ معنویت ناسازگار با تعبد
- ۱۹۰..... ۴-۱-۵-۳ اصالت انسان
- ۱۹۱..... ۴-۱-۵-۴ بی اعتمادی به تاریخ
- ۱۹۱..... ۴-۱-۵-۵ اینجایی بودن
- ۱۹۲..... ۴-۱-۵-۶ عبور از آموزه‌های مقطعی
- ۱۹۴..... ۴-۱-۵-۷ عدم اعتبار معرفتی وحی
- ۱۹۵..... ۴-۱-۵-۸ تزلزل و فروشکنی متافیزیک‌های جامع و سنگین دین
- ۱۹۶..... ۴-۱-۵-۹ برابر طلبی و قداست زدایی
- ۱۹۶..... ۴-۱-۵-۱۰ رهایی از درد و رنج
- ۱۹۶..... ۴-۱-۵-۱۱ صداقت و جدیت
- ۱۹۷..... ۴-۱-۶ ویژگی‌های نظریه
- ۱۹۹..... **۴-۲ گفتار دوم، تحلیل و ارزیابی نظریه ذاتی و عرضی در دین براساس معنویت‌گرایی**
- ۲۰۰..... ۴-۲-۱ تمایز معنویت دینی با معنویت سکولار
- ۲۰۴..... ۴-۲-۲ نقد اصول و مبانی معنویت گرایي
- ۲۰۵..... ۴-۲-۲-۱ تحلیل و بررسی ناسازگاری دین با معنویت
- ۲۰۶..... ۴-۲-۲-۲ وجوه نقد
- ۲۰۶..... ۴-۲-۲-۲-۱ قضاوتی بدور از انصاف
- ۲۰۶..... ۴-۲-۲-۲-۲ مواجهه مدعی تعبد با تناقض
- ۲۰۷..... ۴-۲-۲-۲-۳ عقلانیت پشتوانه تعبد
- ۲۰۷..... ۴-۲-۲-۲-۴ صدق عقلانیت با احتمال بیشتر انطباق با واقع

- ۲۰۸..... ۴-۲-۲-۲-۵ نقض مدعای رقیب با مدعیات خویش
- ۲۰۹..... ۴-۲-۲-۳ تحلیل و ارزیابی استدلال‌گرایی نظریه معنویت گرایی
- ۲۱۰..... ۴-۲-۲-۴ وجوه نقد
- ۲۱۰..... ۴-۲-۲-۴-۱ ضرورت اثبات مدعا
- ۲۱۰..... ۴-۲-۲-۴-۲ مدعا اعم از دلیل
- ۲۱۰..... ۴-۲-۲-۴-۳ خود شکنی در گفتار
- ۲۱۱..... ۴-۲-۲-۵ تحلیل و ارزیابی تفکیک آموزه‌ها و عبور از آموزه‌های مقطعی
- ۲۱۲..... ۴-۲-۲-۶ وجوه نقد
- ۲۱۲..... ۴-۲-۲-۶-۱ تفکیک ناروا و خلاف حکم عقل
- ۲۱۲..... ۴-۲-۲-۶-۲ خود شکنی و نا پایداری ادعا
- ۲۱۳..... ۴-۲-۲-۶-۳ ناهمخوانی مدعا و برآیند مبانی
- ۲۱۳..... ۴-۲-۲-۷ تحلیل و ارزیابی مبناى اومانيسم
- ۲۱۵..... ۴-۲-۲-۸ وجوه نقد
- ۲۱۵..... ۴-۲-۲-۸-۱ پارادوکس پیامد التزام به اومانيسم
- ۲۱۶..... ۴-۲-۲-۸-۲ التزام به اومانيسم مواجهه به پیامدهای باطل
- ۲۱۶..... ۴-۲-۲-۹ غایت قصوا معیار بازشناسی ذاتی از عرضی
- ۲۱۷..... ۴-۳ جمع‌بندی و نتیجه فصل

فصل پنجم

نظریه کل نگری در دین

- ۲۱۹..... مقدمه
- ۲۲۰..... ۵-۱ گفتار اول، تبیین نظریه کل نگری در دین
- ۲۲۰..... ۵-۱-۱ معنی شناسی مفردات
- ۲۲۰..... ۵-۱-۲ پیشینه کل نگری
- ۲۲۱..... ۵-۱-۳ تبیین نظریه کل نگری
- ۲۲۲..... ۵-۱-۴ خاستگاه نظریه کل نگری
- ۲۲۳..... ۵-۱-۵ تقریر مبانی و ادله نظریه کل نگری

۲۲۴.....	۵-۱-۵ خاتمیت دین اسلام
۲۲۶.....	۵-۱-۲ جامعیت دین اسلام
۲۲۷.....	۵-۱-۳ جاودانگی دین اسلام
۲۲۹.....	۵-۲ گفتار دوم، تحلیل و بررسی نظریه کل نگری در دین
۲۲۹.....	۵-۲-۱ تحلیل و بررسی نظریه کل نگری
۲۳۵.....	۵-۲-۲ علامه طباطبایی و نظریه کل نگری
۲۴۰.....	۵-۲-۳ دیدگاه شهید مطهری و کل نگری
۲۴۴.....	۵-۲-۴ کل نگری از نگاه شهید محمد باقر صدر
۲۵۰.....	۵-۲-۴-۱ دلیل اثبات اختیار ولی امر در منطقه الفراغ
۲۵۱.....	۵-۳ جمع بندی و نتیجه فصل

خاتمه

جمع بندی و نتیجه گیری

۲۵۴.....	جمع بندی
۲۶۲.....	نظریه مختار و یافته های پژوهش
۲۶۴.....	پیشنهادات
۲۶۶.....	فهرست منابع

مقدمه

دغدغه اصلی عالمان دین و کوشش‌های فراوان آنان در راستای تحصیل معرفت دینی ناب است. همواره تلاش دارند که دین را بدان گونه که خداوند توسط پیامبر خود برای بشر عرضه داشته و تجرید شده از حشو و زوائد، برای دین مداران معرفی نمایند. ثمره این زحمات‌ها به وجود آمدن ذخایر گرانبهایی از آثار اندیشوران و جویندگان حقیقت است که کام هر عطشناک را با جام زلال از معرفت دینی خود سیراب می‌کند. به رغم همه سخت‌کوشی‌ها در عصر به اصطلاح مدرنیته، برخی گرایش‌های هنجار شکن وجود دارد که گویا هدف خود را تنها به چالش کشاندن دین قرار داده‌اند و براساس فهم خبط آلود خود می‌کوشند به گونه‌ای دین اسلام را به چالش کشند. براین اساس یکی از مسائل که در این راستا برخی نواندیشان طرح کردند، مسأله ذاتی و عرضی در دین است که بدین وسیله بسیاری از مسائل دین بی‌اعتبار نشان داده می‌شود. بحث از این مسأله ریشه در غرب دارد ولی به دلیل شناخت نادرست از دین اسلام و تأثیر پذیری از دیگران، به منظور جمع میان مدرنیته و دین، تسری به دنیای اسلام داده‌اند. ضرورت بحث از این مسأله آن‌گاه روشن می‌شود که نسبت به دین نگاه حداقلی دارد و غالب آموزه‌های دین را محصور و محدود به عصر نزول نموده و تنها یکسری از آموزه‌های دین را تغییر ناپذیر معرفی کرده‌اند. از دیگر عللی که نقش در اهمیت بحث از این مسأله را دارد؛ این است که معیار درستی و یا نادرستی در پردازش دین، فهم و عقل خود بنیاد بشری قرار داده شده و براساس این عقل به قضاوت دین پرداختند. به اقتضای این ضرورت، می‌طلبند که رنج پژوهش را در این راستا به دوش کشیده و مطابق مراد شارع، معارف دین را به شیوه درست از میان تاریکی‌های اوهام خارج ساخت. براین اساس پژوهش حاضر می‌کوشد بر محور مسأله ذاتی و عرضی در دین، دیدگاه‌های مطرح در این عرصه را مورد بررسی و ارزیابی قرار دهد. در این

مقال سه دیدگاه در طرف رویکرد حداقلی به دین و یک دیدگاه در طرف رویکرد حداکثری به دین، طرح شده است. در حقیقت رویکرد حداکثری به دین، بیانگر فرضیه تحقیق است که دیگر انظار در مسأله ذاتی و عرضی را مردود شمرده و حقیقت و ذاتی دین را برابر با کل دین دانسته و عرضی را در مقابل گوهری از دین انکار نموده است. با بهره گیری از روش تحلیلی انتقادی، تحقیق در پنج فصل و یک خاتمه ترتیب داده شده است. مفاهیم و کلیات پژوهش، تجربه‌گرایی دینی در مسأله ذاتی و عرضی در دین، سلوک توحیدی در مسأله ذاتی و عرضی در دین، معنویت‌گرایی در مسأله ذاتی و عرضی در دین و کل نگری در دین، به ترتیب عناوین فصول پژوهش از یک تا پنج را تشکیل می‌دهد. در پایان تحت عنوان خاتمه به جمع‌بندی و یافته‌های پژوهش پرداخته شده است.

لازم به ذکر است که پژوهش در رساله حاضر بر محور بحث از موضوع مصوّب، صورت می‌گیرد. دیدگاه تاریخمندی نسبت به دین و آموزه‌های آن که آراء روشنفکران بسیاری همانند نصر حامد ابوزید و دیگران است، هرچند که به لحاظ نتیجه نزدیک به بحث از مسأله ذاتی و عرضی در دین است، اما به دلایل چند تنها پژوهش براساس عنوان مصوّب انجام می‌گیرد. یکی از دلایل مهم به نظر نگارنده این است که از حیث مفهوم واژه «ذاتی و عرضی» با «تاریخمندی» متفاوت و مغایر از هم‌اند. دوم اینکه به فرض اتحاد مفهومی، بررسی و پژوهش از کلیه دیدگاه‌های اندیشمندان مسلمان معاصر اعم از عرب و عجم در یک رساله امکان پذیر نیست. از این‌رو راقم سطور بر آن است که تنها محور پژوهش در هر فصل را، دیدگاه یک شخصیت برجسته به عنوان نماد و نماینده دیدگاه‌های مشترک یا مشابه و نزدیک به هم قرار دهد، تا امکان تحلیل و بررسی به نحو منسجم و بهتر فراهم گردد.

فصل اول

کلیات و مفاهیم

۱- گفتار اول، کلیات

۱-۱-۱ طرح مسأله

یکی از مباحث مطرح در فلسفه دین دیدگاه ذاتی و عرضی در دین است. در یک دیدگاه، آن دسته از آموزه‌های دین مهم و اعتبار دارند که در هر شرایط ثابت و تغییر ناپذیر بوده و قوام دین به آن است و به عنوان ذاتی دین تلقی می‌گردد. دسته دیگر که از خود ثبات و قوام ندارد، با هر تغییری در زمانه خود را هم‌رنگ می‌سازد؛ عرضی دین خوانده می‌شود. به پندار قائلین، دین به ذاتیات خود دین است و ایمان به ذاتیات کافی است و به عرضیات لازم نیست. از همین رو بسیار از آموزه‌های دین از مسائل اجتماعی، حقوقی، فرهنگی و... از دایره دین بیرون فرض شده و ذاتیات از قبیل اینکه انسان بنده است نه خدا، سعادت اخروی مهم‌ترین هدف زندگی آدمی و... دانسته شده‌است. براین اساس پرسش اساسی و مهم این است که آیا چنین تقسیمی در دین راه دارد تا بخشی از آموزه‌ها را ذاتی و بخشی دیگر را عرضی بنامیم؟ در صورت تلقی به قبول تفکیکی به این وصف، پیامدهای آن چگونه قابل تحلیل و ارزیابی است؟ این پژوهش برآن است که در پاسخ به این پرسش، تقریری مناسب از دیدگاه‌های موجود در مسأله، مبانی و دلایل دیدگاه‌ها را مورد تحلیل و ارزیابی قرار دهد.

۱-۱-۲ سؤال اصلی تحقیق

تحلیل و نقد مسأله ذاتی و عرضی در دین از نگاه اندیشمندان مسلمان معاصر چیست؟

۱-۱-۳ سؤال‌های فرعی تحقیق

- ۱- نظریه تجربه‌گرایی دینی در مسأله ذاتی و عرضی در دین چیست و چگونه ارزیابی می‌شود؟
- ۲- نظریه معنویت‌گرایی در مسأله ذاتی و عرضی در دین چیست و ارزیابی چگونه است؟
- ۳- نظریه سلوک توحیدی در مسأله ذاتی و عرضی در دین چیست و چگونه ارزیابی می‌شود؟
- ۴- نظریه کل‌نگری در دین چیست و چگونه ارزیابی می‌شود؟

۱-۱-۴ فرضیه تحقیق

نوع نظریات مطرح در مسئله ذاتی و عرضی در دین، از قبیل نظریه تجربه‌گرایی دینی؛ نظریه معنویت‌گرایی و نظریه سلوک توحیدی آسیب‌مند است و تنها نظریه قابل قبول کل‌نگری در دین است. در این نگرش کل دین حقیقت است و عرضی در مقابل گوهری در دین راه ندارد؛ هرچند در بین آموزه‌ها و تعالیم دینی رابطه طولی، اصل و فرع و درجات اهمّ و مهمّ وجود دارد.

۱-۱-۵ پیشینه تحقیق

الف) پیشینه موضوع

۱. پیشینه و ریشه موضوع ذاتی و عرضی در دین مربوط به غرب و دوره شلایر ماخر و هگل است. با وقوع انقلاب علمی در قرن هفده و شروع دوره روشنگری، زمینه تعارض علم و دین فراهم شد. با رو آوردن به علوم تجربی دین امر لغو و بی‌معنی تلقی می‌شد. لذا این تعارض یکی از مهمترین عوامل برکناری دین از صحنه زندگی انسان در دوره روشنگری و پس از آن به شمار می‌رود. در جهت رفع تعارض دین و علم جدید راهکارهای مختلفی ارائه شده است. راه حل هگل تفکیک دین بود که از زمان وی به بعد بحث از تفکیک گوهر از صدف در میان اندیشمندان مورد توجه قرار گرفت. هگل دین را مجموعه‌ای همانند کشتی در درون امواج متلاطم می‌داند که مالکان و سرنشینان کشتی برای حفظ اشیاء ارزشمندتر و با اهمیت، اشیاء کم ارزش را به دریا می‌اندازند. در دین نیز برای حفظ عناصر اصلی در برخورد با امواج متلاطم علمی و تاریخی، باید از عناصر صدفی و عرضی چشم‌پوشی کرد. از این‌رو هگل در کتاب خود

بنام «استقرار شریعت در مذهب مسیح»، (ترجمه باقر پرهام) با تمایز گذاشتن میان مذهب و شریعت، معتقد بود که جوهره آئین مسیح تعالیم اخلاقی است که از آداب و رسوم بی‌خاصیت شریعت خالی بوده و شریعت به عنوان صدف ساختگی از سوی کلیسا است. همچنین هدف این است که مردم به حسّ درونی خود برگردند و مطابق حسّ درونی خویش عمل نمایند. لذا اندیشه خدا و عشق به خدا از عناصر اصلی و گوهر دین به شمار می‌رود. اما آئین مسیحیت گرفتار یکسری عناصر گذرا و رویدادی (شریعت) شد که نه با عقل سازگار است و نه آزادی آن را تحمل می‌کند. اساسا ادیان پر شریعت در نگاه هگل غیر انسانی است.^۱ بنابراین شریعت در نگاه وی داخل در گوهر دین (مذهب) قرار ندارد.

۲. شلایر ماخر به گونه‌ای به سمت و سوی دیدگاه هگل حرکت کرده و راهکاری به عنوان تجربه‌گرایی دینی ارائه می‌کند و معتقد است که گوهر دین و اساس آن را تجربه دینی و احساس وابستگی مطلق به قدرتی فراتر از جهان تشکیل می‌دهد. این تجربه دینی احساس و توجه باطنی به بی‌نهایت، شور و شوق به موجود نامتناهی است و عقاید و اعمال دینی جنبه ثانوی داشته و در واقع چیزی جز تجلی احساسات دینی نیستند. بنابراین هویت و گوهر دین، نه اندیشه است و نه عمل، بلکه احساس درونی و اتکای بی واسطه به واقعیت مطلق است.^۲

به نظر می‌رسد این دو اندیشمند مغرب زمین متأثر از وضعیت زمانه، به کنه و حقیقت دین دست نیافتند. از این رو دین را براساس زعم و اندیشه خود تفسیر کردند و با این تصور که دین همراه با شریعت، مصداق دین به شمار نمی‌رود، کوشیدند تا تعارض را محدود و محصور در عناصر صدفی و عرضی نمایند و اعلام کنند که حقیقت دین و گوهر دین این عناصر نیست، تا با از بین رفتن شان دین نیز از میان برود. در حالی که فهم بدین گونه خلاف تفسیر متعارف بوده و مورد پذیرش متدینان نیست.

۱ - گئورگ ویلهلم فریدریش هگل (Georg Wilhelm Friedrich Hegel)، استقرار شریعت در مذهب مسیح، تهران نشر آگاه،

چ سوم ۱۳۹۴ ش، ص ۷۵-۶۱

۲ - علی‌رضا قائمی‌نیا، ولی الله عباسی و سمیه کامرانی، «شلایر ماخر و گوهر دین» قبسات سال شانزدهم زمستان ۱۳۹۰ ش.